

תוכן העניינים

| | |
|----|--------------------------------------------------------------|
| ט | פתח דבר |
| יא | ההפניות למקורות ולמחקרים |
| 1 | מבוא |
| 1 | בין הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: פירוש היהדות כדת פילוסופית |
| 14 | בין דלאה' אלחאירין למורה הנבוכים: הערותיו של שמואל אבן תיבון |
| 15 | מבנה הספר |

חלק ראשון: מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון

| | |
|----|----------------------------------------------------|
| 21 | פרק ראשון: שמואל אבן תיבון בספרות המחקר |
| 21 | א. חייו ויצירתו |
| 23 | ב. היבטים פילולוגיים ביצירתו |
| 25 | ג. דמותו כפילוסוף |
| 32 | ד. הערותיו למורה הנבוכים |
| 37 | פרק שני: שמואל אבן תיבון ומורה הנבוכים |
| 37 | א. יהדות פרובנס בין התחדשות תרבותית למהפכה רעיונית |
| 40 | ב. היהדות כדת פילוסופית |
| 53 | ג. חניכתו של אבן תיבון כמתרגם |
| 57 | ד. קבלת מורה הנבוכים בפרובנס |
| 60 | ה. התכתבותו של אבן תיבון עם הרמב"ם |
| | מדוע סירב הרמב"ם לקבל את אבן תיבון? 61 |
| | תאריך אגרת ההשגחה 65 |
| | מכתבים נוספים 74 |
| | הערות על המורה הקשורות להתכתבות 75 |
| 80 | ו. שלבי התהוות התרגום |
| | מן המהדורה הראשונה למהדורה השנייה 82 |
| | שימוש של אבן תיבון בכתבי יד של המקור 85 |
| | עדויות על תיקון התרגום בפירוש אנונימי על המורה 89 |
| | עקבותיהן של המהדורות המאוחרות 94 |
| | האם הגיה משה אבן תיבון את תרגום אביו? 97 |
| | הגהות יוסף כספי וחכמים אחרים 100 |

- 103 ז. ביאור מורה הנבוכים
הערות שכוונתן ביאור המורה 104
הערות הקשורות לפירוש המילים הזרות 108
האם התפתח פירוש המילים הזרות בשלבים? 110
- 124 ח. מורה המורה
עדויות מכתבי היד ומההערות על התהוות חלק מהן במסגרת דיונים בעל פה 125
עדויות חיצוניות על כך שאבן תיבון לימד את המורה 133
האם גילה אבן תיבון את סודות המורה "בפני רבים"? 139
- 147 פרק שלישי: היבטים שונים ביחסו של שמואל אבן תיבון לתורת הרמב"ם
- 151 א. כיצד שמואל אבן תיבון מציג את יחסו לרמב"ם: מתלמידו למחליפו
אבן תיבון כתלמידו של הרמב"ם והתאחדותם בשכל הנפרד 151
תורת התרגום: הקשר בין מתרגם הרמב"ם לבין בנו ותלמידו 155
מציאות התרגום לעומת תורת התרגום 157
השלמת מפעלו של הרמב"ם והעברתו ל"משכיות כסף" חדשות 160
- 162 ב. שמואל אבן תיבון כפרשן המורה
קדמות העולם או חידוש? 162
פירושו של אבן תיבון לרמזי הרמב"ם במעשה מרכבה 176
- 185 ג. דרכי הביקורת של אבן תיבון על המורה
מן הפילולוגיה לפילוסופיה: תרגום המונחים "ד'הן" ו"עקל" 186
מבוכתו של אבן תיבון לנוכח ביקורת הרמב"ם על הקוסמולוגיה האריסטוטלית 194
שיטת הביקורת העקיפה דרך פרשנות המקורות 204
כיצד העריך אבן תיבון את פרשנות הרמב"ם? 219
- 225 ד. אבן תיבון והרמב"ם: מסקנות
- 228 פרק רביעי: מבוא למהדורה
- 228 א. מקורות ההערות שנידונו בספרות המחקר
- 230 ב. הדרך למהדורה ובחירת כתבי היד
- 232 ג. בעיות מתודולוגיות
מסורות כתבי יד המורה והערותיו של אבן תיבון 233
מערכות התוספות והערותיו של אבן תיבון 235
הפצת מסורות הערותיו של אבן תיבון 237
זיהוי הערות אנונימיות 240
- 241 ד. מספר ההערות, חלוקתן, צורת הופעתן ומיקומן הכרונולוגי
מספר ההערות 241
חלוקת ההערות: הערות נפוצות / הערות נדירות / מערכת כספי / מערכת ששון 242
צורת הופעתן של ההערות ומיקומן הכרונולוגי במפעלו של אבן תיבון 262

חלק שני: מהדורת ההערות

| | |
|-----|-------------------------------|
| 269 | תיאור כתבי היד של המהדורה |
| 288 | מהדורה |
| 288 | קביעת נוסחן של ההערות במהדורה |
| 289 | מבנה המהדורה |
| 290 | הערותיו של שמואל אבן תיבון |
| 375 | נספח: עקבות השפעתן של ההערות |
| 382 | ביבליוגרפיה |
| 404 | מפתח המקורות |
| 417 | מפתח האישים |
| VII | תקציר אנגלי |

פתח דבר

עבודה זו ליוותה אותי שנים רבות. בין תחילתה לסיימה התחיל שערי להאפיר. כעבודת מחקר עמודיה אינם משקפים את תערובת הרגשות שהתחלפו בתהליך הכתיבה: לעתים תענוג לעתים יראה, ולעתים גם תסכול היה. מספיק לומר שבשיאי הלחץ – בשלב האחרון של הדוקטורט ובשלב האחרון של עיבוד הדוקטורט לספר – אולי לא הייתי מחזיק מעמד בלי הנרגילה שקניתי בעיר העתיקה של ירושלים. בימים אלה התמלאה הדירה מעשן הטבק בטעם "תופח".

אך לא רק לנרגילה עליי להודות: אנשים רבים תמכו בי ועודדו אותי בצורות שונות במרוצת השנים: מדריכיי בדוקטורט ("Doktorväter"; הרי, גם על פי הרמב"ם, הרב הוא אב), פרופ' זאב הרוי ופרופ' פטר שפר. מפרופ' הרוי למדתי רבות: מבחינה מחקרית, מסקרנותו הפילוסופית המלווה בהומור, ומבחינה אנושית. מפרופ' שפר רכשתי את הכלים הפילולוגיים וההיסטוריים שהיו חשובים לעבודה זו, וזכיתי לתמיכה בכל שלבי ביצועה. כמו כן אני אסיר תודה למורים ועמיתים רבים שעמם היו לי שיחות מעניינות ומועילות (לא רק על עניינים הקשורים לנושא העבודה!), ושעל עזרתם יכולתי תמיד לסמוך. ראויים לציון מיוחד ד"ר קלאוס הרמן ופרופ' שרה סטרומזה, וכן פרופ' צבי לנגרמן, פרופ' אביעזר רביצקי ופרופ' קטרינה ריגו.

בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים הוגשה לי עזרה נדיבה הן מצוות המכון לתצלומי כתבי יד – בייחוד ממנהלו, בנימין ריצ'לר, שכלו הפועל של האוסף – והן מצוות המפעל לפלאוגרפיה עברית – בייחוד ממנהלו, פרופ' מלאכי בית-אריה ומגב' תמר לייטר.

תודתי לצוות הוצאת מאגנס, בייחוד למנהלה, מר חי צבר, ולעורכתה הראשית, ד"ר אילנה שמיר. הם טיפלו בהכנת הספר באופן מקצועי ויעיל, ופתרו את הבעיות שעמדו בדרך במהירות עד כמה שהיה אפשר. לתענוג הפכו פגישותיי עם עורכו הלשוני של הספר, מר אברהם בן אמת. אמנם גם דנו בענייני הספר, אך מהר התגלגלה השיחה לנושאים רחבים יותר, כגון אלוהים והעולם, פילוסופיה ודת, כיצד להשיג שלום במזרח התיכון (ולא לכלל הבעיות שעלו מצאנו פתרון). מכל מקום: תודה על העריכה והתיקונים הדייקניים.

מר יואב מירב, כעת תלמיד לדוקטורט בחוג לפילוסופיה באוניברסיטת מקגיל, לקח על עצמו להכין את המפתחות לספר. עשה עבודה מצויינת בהחלט ואני אסיר תודה לו על כך.

חובה נעימה לי להודות לקרן ליטאואר (Littauer) ולקרן קורט (Koret) על תמיכתן הכספית הנדיבה בהוצאת הספר לאור.

חלקים מהמבוא ומהפרקים השני והשלישי פורסמו (או עומדים להתפרסם) בנפרד בשני מאמרים בעברית ובגרסה מורחבת מעט בתרגום אנגלי: (א) "מעבר לתלמיד הנאמן: ביקורתו של שמואל אבן תיבון על תורת הרמב"ם", דעת 56-58 (2006), 61-82;

“Beyond the Faithful Disciple: Samuel ibn Tibbon’s Criticism of Maimonides”, in J. Harris (ed.) *Maimonides after 800 Years: Essays on Maimonides and His Influence*, Cambridge, Mass. [forthcoming]; (ב) “מזן הרמב”ם לשמואל אבן תיבון: פירוש היהדות כדת פילוסופית”, בתוך א’ רביצקי (עורך), הרמב”ם: בין שמרנות למהפכנות, ירושלים [בדפוס]; “From Maimonides to Samuel ibn Tibbon – Interpreting Judaism as a Philosophical Religion”, in S. Kottke & S. Reif (eds.), *Maimonides – The Man and the Image*, Leiden [forthcoming].
 כמובן, מערכת הסיבות שתרמה להתגשמות עבודה זו רחבה ממה שציינתי. ייתכן שהיא מתחילה באלוהים (sive Natura), אך בוודאות היא מכילה את משפחתי האהובה וחברים רבים ויקרים. לכל אלה אני מודה!

קרלוס פרנקל

ירושלים, סיון תשס”ו / יוני 2006.

Contents

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Foreword | v |
| References to Sources and Scholarly Literature | xv |
| Introduction | 1 |
| From Maimonides to Samuel ibn Tibbon: Interpreting Judaism as a Philosophical Religion | 1 |
| From the <i>Dalālat al-Ḥā'irīn</i> to the <i>Moreh ha-Nevukhim</i> : Samuel ibn Tibbon's Glosses | 14 |
| Structure of the Book | 15 |

PART 1: FROM MAIMONIDES TO SAMUEL IBN TIBBON

| | |
|----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Chapter 1: Scholarly Literature on Samuel ibn Tibbon | 21 |
| A. His Life and Work | 21 |
| B. Philological Aspects of His Work | 23 |
| C. Ibn Tibbon as Philosopher | 25 |
| D. His Glosses on the <i>Guide of the Perplexed</i> | 32 |
| Chapter 2: Samuel ibn Tibbon and the <i>Guide of the Perplexed</i> | 37 |
| A. Judaism in Southern France: Between Cultural Renewal and Intellectual Revolution | 37 |
| B. Judaism as a Philosophical Religion | 40 |
| C. How Ibn Tibbon Became a Translator | 53 |
| D. The Reception of the <i>Guide of the Perplexed</i> in Southern France | 57 |
| E. Ibn Tibbon's Correspondence with Maimonides | 60 |
| Why Did Maimonides Oppose Meeting Ibn Tibbon? | 61 |
| The Date of Composition of the <i>Letter on Providence</i> | 65 |
| Additional Letters | 74 |
| Glosses on the <i>Guide of the Perplexed</i> Related to the Correspondence | 75 |

| | |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| F. Stages in the Development of the Translation | 80 |
| From the First Edition to the Second Edition | 82 |
| Ibn Tibbon's Use of the Manuscripts of the Arabic Source | 85 |
| Testimonies for Corrections of the Translation in an Anonymous Commentary on the <i>Guide</i> | 89 |
| Evidence of Subsequent Editions of the Translation | 94 |
| Did Moses ibn Tibbon Revise the Translation of his Father? | 97 |
| Revisions of Josef Caspi and other Scholars | 100 |
| G. Explanation of the <i>Guide of the Perplexed</i> | 103 |
| Glosses that Explain the <i>Guide of the Perplexed</i> | 104 |
| Glosses Related to the <i>Dictionary of Difficult Terms</i> | 108 |
| Was the <i>Dictionary of Difficult Terms</i> Revised by the Author? | 110 |
| H. Teacher of the <i>Guide</i> | 124 |
| Evidence from the Manuscripts and from the Glosses for a Context of Oral Instruction | 125 |
| External Evidence that Ibn Tibbon Taught the <i>Guide of the Perplexed</i> | 133 |
| Did Ibn Tibbon "Publicly" Reveal the Secrets of the <i>Guide of the Perplexed</i> ? | 139 |

Chapter 3: On Samuel ibn Tibbon's Relationship to Maimonides as Philosopher

| | |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| | 147 |
| A. How Samuel ibn Tibbon Presents His Relationship to Maimonides: The Student Who Takes the Place of the Master | 151 |
| Ibn Tibbon as Maimonides' Student and their Union in the Separate Intellect | 151 |
| Theory of Translation: Why Being Maimonides' Translator Requires Being his Student | 155 |
| Practice of Translation <i>versus</i> Theory of Translation | 157 |
| Completing Maimonides' Work and Transposing it into New "Settings of Silver" | 160 |
| B. Samuel ibn Tibbon's Interpretation of the <i>Guide of the Perplexed</i> | 162 |
| Eternity or Creation of the World? | 162 |
| Ibn Tibbon's Interpretation of Maimonides' Allusions Concerning the <i>Account of the Chariot</i> | 176 |
| C. Various Ways of Criticizing Maimonides | 185 |
| From Philology to Philosophy: The Translation of the Terms "Dhihn" and "'Aql" | 186 |
| Ibn Tibbon's Perplexity about Maimonides' Critique of Aristotelian Cosmology | 194 |
| The Method of Indirect Criticism through Exegesis | 204 |
| How Ibn Tibbon Assessed Maimonides' Exegesis | 219 |
| D. Samuel ibn Tibbon and Maimonides: Conclusions | 225 |

Chapter 4: Introduction to the Edition of the Glosses

| | |
|------------------------------------------------------------|-----|
| A. Previously Known Sources of the Glosses | 228 |
| B. Preparation of the Edition and Selection of Manuscripts | 230 |
| C. Methodological Problems | 232 |

| | |
|------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Manuscript Traditions and Ibn Tibbon's Glosses | 233 |
| Marginal Annotations and Ibn Tibbon's Glosses | 235 |
| The Transmission of Ibn Tibbon's Glosses | 237 |
| Identifying Anonymous Glosses | 240 |
| D. Number of Glosses, Distribution, Preservation, and Chronology | 241 |
| Number of Glosses | 241 |
| Distribution of Glosses: Frequent Glosses / Rare Glosses / Caspi-Group / Sasson-Group | 242 |
| How the Glosses Were Preserved and their Chronological Place in Ibn Tibbon's Work | 262 |

PART 2: EDITION OF THE GLOSSES

| | |
|------------------------------------------------------------|-----|
| Description of the Manuscripts Used for the Edition | 269 |
| Edition | 288 |
| Principles Guiding the Establishment of the Text | 288 |
| Structure of the Edition | 289 |
| The Glosses of Samuel ibn Tibbon | 290 |
| Appendix: The Influence of the Glosses | 375 |
| Bibliography | 382 |
| Index of Sources | 404 |
| Index of Names | 417 |
| Summary | IX |

Summary

From Maimonides to Samuel ibn Tibbon

In this book I have three related aims. I examine (i) a key event in Jewish intellectual history that in a sense is also an important chapter in the history of Western philosophy: the dissemination of Maimonides' chief philosophical work, the *Guide of the Perplexed*, through Samuel ibn Tibbon at the beginning of the 13th century. I discuss (ii) how Ibn Tibbon as a philosopher is to be situated in relation to Maimonides. Finally, I present (iii) an edition of Ibn Tibbon's glosses on the *Guide* which in significant ways help to understand the issues dealt with in (i) and (ii).

In several respects the *Guide* stood at the center of Ibn Tibbon's philosophical work. Although he is best known as the *Guide*'s translator, the translation was only the first step on a long path that finally made the Arabic work accessible in Hebrew. Ibn Tibbon's role in this process is best described as a mediator between cultures. The challenge he faced was to make intelligible a book, deeply rooted in the tradition of Greco-Arabic philosophy, to an audience almost entirely unfamiliar with the notions and sources of this tradition: the Jewish communities in Christian Europe. It is not surprising, therefore, that Ibn Tibbon, in addition to translating the *Guide*, also explained its technical terminology, its doctrines, and became its first teacher. In doing so, he laid the groundwork for the reception of the *Guide* as the central work of Jewish philosophy from the beginning of the thirteenth century to Spinoza, who in important ways was indebted to the medieval Maimonidean tradition, but also criticized some of its fundamental presuppositions. In sum, if Maimonides' work was the gate through which science and philosophy were able to become an important component of Jewish culture, Ibn Tibbon built the hinge without which this gate would have remained shut.

But it is not only in the history of Jewish thought that Ibn Tibbon played an important role; he also opened the Hebrew chapter in the history of Western philosophy. After flourishing in the Muslim world in the early medieval period,

philosophical inquiry was renewed in parallel in Hebrew and Latin in the later Middle Ages. Ibn Tibbon was not the first to introduce works, which, broadly speaking, may be characterized as philosophical, into the Jewish communities of Christian Europe, but the translation and dissemination of Maimonides' philosophical writings represent a turning point in the process. For one thing, these writings, and especially the *Guide*, provided a systematic justification for the study of philosophy within a religious framework. Moreover, they directed the reader in particular to the *falsafa* tradition, a current in Arabic thought that, in the wake of al-Farabi and his disciples, overcame competing philosophical systems and became the worldview of most intellectuals in the Muslim world. These two factors transformed the process, which had begun as a cultural renewal in Southern France more than a generation before Ibn Tibbon, into an intellectual revolution by whose end a substantial part of Greco-Arabic philosophy and science had been translated into Hebrew and had become an important frame of reference for educated Jews throughout Europe. In my view, the comprehensive effort Ibn Tibbon made to promote Maimonides' work must be understood in light of his goal to transform Maimonides' philosophical interpretation of Judaism into its authoritative interpretation.

But Ibn Tibbon not merely disseminated the framework justifying the study of philosophy within Judaism; he was also the first to make use of it. In several respects his work can be seen as continuing Maimonides' philosophical-exegetical project. His brief compositions are directly tied to Maimonides' writings, but also his two comprehensive works of philosophical exegesis – *Perush Qohelet* [Commentary on Ecclesiastes] and *Ma'amar Yiqqavu ha-Mayim* [Treatise 'Let the Waters be Gathered'] – are not presented as independent works. *Perush Qohelet* is presented as the completion of the *Guide*'s program of philosophical exegesis, while *Ma'amar Yiqqavu ha-Mayim* is presented as an updated version of it. In a sense one can say that Ibn Tibbon began with the translation of the *Guide*, continued with its completion, and ended by replacing it.

Ibn Tibbon's work is tied in yet another way to Maimonides' teachings: he was the first translator of the philosophical and scientific sources that, according to the philosophical interpretation of Judaism, are needed to attain "human perfection." These sources serve as the new key to the "mysteries of the Torah," after the wisdom of the prophets had been lost in the course of the Diaspora history of

the Jewish people. He translated Aristotle's *Meteorology* and Averroes' *Three Treatises on Conjunction* and used both works in his biblical commentaries. We can see, therefore, how the various components of Ibn Tibbon's project come together: the dissemination of Maimonides' writings, especially the *Guide*, as the justification for doing philosophy in a religious setting; the composition of his own works as a continuation of Maimonides' philosophical-exegetical program; finally, the translation of the philosophical and scientific sources that bring about "human perfection" and that are needed to apprehend the "golden apples" within the Torah's "silver settings."

Attention must also be directed to the considerable opposition that Ibn Tibbon's efforts aroused. His work, in fact, contributed significantly to the escalation of the First Maimonidean Controversy, which almost tore apart Judaism and in whose early stages he was personally involved. He thereby contributed to the articulation and hardening of the positions within circles opposed to interpreting Judaism as a philosophical religion. Those groups favored other interpretations – either more traditional or kabbalistic – and their adherents were vying with the philosophers in an effort to determine the true essence of Judaism. One may say, therefore, that these two contrary tendencies that shaped Jewish intellectual history in the thirteenth century – philosophic-scientific learning and the movements opposed to it – both stemmed in large part from the work of Ibn Tibbon.

Finally, a less readily apparent aspect of Ibn Tibbon's thought should be noted, one somewhat at odds with those hitherto described. Behind the image of Maimonides' faithful disciple, we find a thinker who deals independently with many subjects, including some that Maimonides himself hardly ever mentions, for example problems in epistemology, to which *Perush Qohelet* is entirely devoted. More importantly, he also disagrees with Maimonides on many key issues, both philosophical and religious. These range from the commandment to know the existence of God, to the concepts of providence and prophecy, to subjects related to cosmology, ontology, ethics, and political philosophy. In his glosses on the *Guide*, Ibn Tibbon sometimes expresses his disagreement in explicit terms. But his most common way of criticizing Maimonides can be characterized as a method of indirect criticism tied to his biblical exegesis. Instead of criticizing Maimonides' position openly, he criticizes his interpretation of a biblical verse or a passage in rabbinic literature through which Maimonides expressed his position. In this